AXBOROT MUHITIDA YUZAGA KELADIGAN AXLOQIY MUAMMOLAR

To'ymurodova Feruza Ismoil qizi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.21351056

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy raqamli axborot muhitida yuzaga kelayotgan axloqiy muammolar tahlil qilinadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt tizimlari va ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi insoniyat oldida bir qator yangi axloqiy chaqiriqlarni keltirib chiqarmoqda. Maqolada axborot xavfsizligi, shaxsiy hayotga daxlsizlik, dezinformatsiya, kiberzo'ravonlik, mualliflik huquqlari va raqamli notenglik kabi masalalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari va axborot madaniyatini shakllantirishning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: axborot muhiti, axborot etikasi, raqamli axloq, kiberzo'ravonlik, shaxsiy maxfiylik, dezinformatsiya, axborot madaniyati, mualliflik huquqi, sun'iy intellekt etikasi.

Kirish

XXI asr insoniyat tarixida axborot asri sifatida e'tirof etilmoqda. Internet tarmog'ining keng tarqalishi, mobil texnologiyalarning rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotning ajralmas qismiga aylanishi axborot almashinuvi jarayonini tubdan o'zgartirdi. Bugungi kunda har bir inson, joylashgan joyidan qat'i nazar, soniyalar ichida dunyo bo'ylab ma'lumot olish va tarqatish imkoniyatiga ega bo'ldi. Biroq bu jarayonning ijobiy tomonlari bilan birga, jamiyat oldida yangi, ilgari mavjud bo'lmagan axloqiy muammolar ham paydo bo'lmoqda.

Axborot muhiti — bu nafaqat texnik vositalar va kanallar yig'indisi, balki inson ongi, qadriyatlari va xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy makondir. Ushbu makonda axloqiy me'yorlarning yetarlicha shakllanmaganligi, huquqiy tartibga solishning texnologiyalar rivojidan orqada qolishi va foydalanuvchilarning axborot savodxonligi darajasining pastligi turli salbiy hodisalarni keltirib chiqarmoqda. Yolg'on xabarlarning tarqalishi, shaxsiy ma'lumotlarning suiiste'mol qilinishi, kiberzo'ravonlik, mualliflik huquqlarining buzilishi va raqamli texnologiyalardan foydalanishdagi tengsizlik — bularning barchasi zamonaviy axborot jamiyatining dolzarb axloqiy muammolari hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi axborot muhitida yuzaga keladigan asosiy axloqiy muammolarni tizimli tahlil qilish, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlash, hamda bu muammolarni bartaraf etishning mumkin bo'lgan yo'llarini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundan iboratki, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida jamiyat a'zolarining axloqiy ongini shakllantirish, ayniqsa yosh avlodni to'g'ri yo'naltirish davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biriga aylanmoqda.

1. Axborot etikasi tushunchasi va uning nazariy asoslari

Axborot etikasi (information ethics) — axborot yaratish, qayta ishlash, saqlash va tarqatish jarayonlarida yuzaga keladigan axloqiy munosabatlarni o'rganadigan fan sohasidir. Bu soha kompyuter etikasi, media etikasi va kommunikatsiya etikasi kabi yo'nalishlarning kesishuvida shakllangan bo'lib, raqamli texnologiyalar asrida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Axborot etikasining asosiy tamoyillariga haqiqatgo'ylik, shaxsiy hayotga hurmat, intellektual mulkka nisbatan adolatli munosabat, axborotdan foydalanishda teng huquqlilik va zararsizlik tamoyili kiradi. Ushbu tamoyillar an'anaviy axloqiy me'yorlarning raqamli

muhitga moslashtirilgan ko'rinishi bo'lib, ular jamiyatda ishonch muhitini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Olimlarning fikricha, axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan axloqiy muammolarning ko'lami va xususiyati ham o'zgarib bormoqda. Agar an'anaviy axloqshunoslik insonlar o'rtasidagi bevosita munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lsa, axborot etikasi vositachi texnologiyalar orqali amalga oshiriladigan, ko'pincha anonim va masofaviy xususiyatga ega bo'lgan munosabatlarni ham qamrab oladi. Bu esa axloqiy mas'uliyatni belgilashni murakkablashtiradi, chunki harakat sodir etuvchi shaxsning haqiqiy qiyofasi ko'pincha noma'lum qolmoqda.

2. Axborot muhitidagi asosiy axloqiy muammolar

2.1. Dezinformatsiya va yolg'on axborotning tarqalishi

Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalarning keng tarqalishi tufayli har qanday shaxs axborot manbai sifatida chiqishi mumkin bo'lib qoldi. Bu, bir tomondan, axborot olishni demokratlashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, tekshirilmagan, noto'g'ri yoki ataylab buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarning keng tarqalishiga sabab bo'lmoqda. Dezinformatsiya jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish, ijtimoiy ishonchsizlikni kuchaytirish va hatto siyosiy beqarorlikka olib kelishi mumkin.

Soxta yangiliklar (fake news) muammosi alohida dolzarblik kasb etadi, chunki ular ko'pincha haqiqiy yangiliklar shaklida taqdim etilib, oddiy foydalanuvchi uchun ularni ajratish qiyin bo'ladi. Bunday holatda axborot tarqatuvchi shaxs va platformalarning axloqiy mas'uliyati masalasi keskin ko'tariladi: kim haqiqat va yolg'onni farqlash vazifasini bajarishi kerak — davlat, platforma egasi yoki foydalanuvchining o'zi?

2.2. Shaxsiy hayotga daxlsizlik va ma'lumotlar maxfiyligi

Raqamli texnologiyalar foydalanuvchilar haqida juda katta hajmdagi shaxsiy ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi. Ijtimoiy tarmoqlardagi faollik, qidiruv tizimidagi so'rovlar, joylashuv ma'lumotlari va xarid tarixi kabi ma'lumotlar tijorat va boshqa maqsadlarda foydalanuvchining roziligisiz qayta ishlanishi mumkin. Bu holat shaxsning o'z ma'lumotlari ustidan nazoratni yo'qotishiga va maxfiylik huquqining buzilishiga olib keladi.

Ma'lumotlarning suiiste'mol qilinishi nafaqat tijorat tashkilotlari tomonidan, balki individual foydalanuvchilar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin: boshqa shaxslarning rasm yoki videolarini roziligisiz tarqatish, shaxsiy yozishmalarni oshkor qilish kabi harakatlar bunga misol bo'la oladi. Bunday holatlar nafaqat axloqiy, balki huquqiy jihatdan ham jiddiy oqibatlarga ega bo'lishi mumkin.

2.3. Kiberzo'ravonlik va onlayn tajovuzkorlik

Kiberzo'ravonlik (cyberbullying) — raqamli vositalar yordamida boshqa shaxsga nisbatan tahqirlash, ta'qib qilish, kamsitish yoki tazyiq o'tkazishni anglatadi. Ayniqsa yosh avlod orasida bu muammo keng tarqalgan bo'lib, ijtimoiy tarmoqlardagi anonimlik imkoniyati ko'pincha tajovuzkor xulq-atvorni kuchaytiradi. Jismoniy masofa va yuzma-yuz muloqotning yo'qligi shaxsda hissiy mas'uliyat tuyg'usini zaiflashtiradi, natijada haqiqiy hayotda kamdan-kam uchraydigan og'ir so'zlar va tahqirlovchi xabarlar onlayn muhitda osonlik bilan yuborilmoqda.

Kiberzo'ravonlikning psixologik oqibatlari og'ir bo'lishi mumkin: qurbonlarda tashvish, depressiya, o'ziga ishonchning pasayishi va jamiyatdan chetlanish kabi holatlar kuzatiladi. Shu sababli ta'lim muassasalari va oilalarda raqamli axloq va o'zaro hurmat masalalariga alohida e'tibor qaratish zarurati ortib bormoqda.

2.4. Mualliflik huquqlari va intellektual mulkka nisbatan munosabat

Raqamli muhitda matn, rasm, video va musiqiy asarlarni nusxalash va tarqatish texnik jihatdan juda oson bo'lib qolgan. Bu esa mualliflik huquqlarining ommaviy tarzda buzilishiga sharoit yaratadi. Asar muallifining roziligisiz uning mehnati natijasidan

foydalanish nafaqat huquqiy, balki axloqiy jihatdan ham noto'g'ri hisoblanadi, chunki bu ijodkorning moddiy va ma'naviy manfaatlariga zarar yetkazadi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan yangi turdagi muammolar — masalan, mavjud asarlar asosida o'rgatilgan modellar yordamida yaratilgan kontentning mualliflik masalasi — yuzaga kelmoqda. Bu borada hali yagona xalqaro huquqiy va axloqiy konsensus shakllanmagan.

2.5. Raqamli notenglik va axborotdan foydalanish imkoniyatlaridagi tafovut

Axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari jamiyat a'zolari o'rtasida bir xil emas. Iqtisodiy, geografik va ta'lim darajasidagi farqlar sababli ba'zi guruhlar zamonaviy axborot resurslaridan to'liq foydalana olmaydi. Bu "raqamli tafovut" (digital divide) deb ataladigan hodisani keltirib chiqaradi, natijada axborot jamiyatining barcha imkoniyatlaridan teng bahramand bo'lish tamoyili buzilishi mumkin.

Raqamli notenglik nafaqat texnik infratuzilma yetishmovchiligi, balki axborot savodxonligi darajasining pastligi bilan ham bog'liq. Internetga kirish imkoniyatiga ega bo'lgan, ammo axborotni tanqidiy baholash ko'nikmalariga ega bo'lmagan foydalanuvchilar dezinformatsiya va manipulyatsiyaga ko'proq moyil bo'ladilar.

2.6. Sun'iy intellekt va algoritmik tarafkashlik bilan bog'liq muammolar

So'nggi yillarda sun'iy intellekt tizimlarining axborot muhitiga faol integratsiyalashuvi yangi axloqiy savollarni keltirib chiqarmoqda. Algoritmlarning shaffof emasligi, ularda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan tarafkashlik (bias), shuningdek, foydalanuvchi xatti-harakatlarini manipulyatsiya qilish maqsadida ishlatilishi mumkinligi jiddiy xavotirlarni uyg'otadi.

Tavsiya tizimlari (recommendation systems) foydalanuvchining diqqatini iloji boricha uzoq vaqt ushlab turishga mo'ljallangan bo'lib, bu ko'pincha foydalanuvchining haqiqiy manfaatlaridan ko'ra platformaning tijorat manfaatlarini ustun qo'yadi. Natijada "filtr pufakchasi" (filter bubble) hodisasi yuzaga keladi, unda foydalanuvchi faqat o'z qarashlariga mos keluvchi axborotni qabul qiladi, bu esa jamiyatda qutblanishni kuchaytiradi.

3. Axborot muhitidagi axloqiy muammolarning sabablari

Yuqorida ko'rib chiqilgan muammolarning yuzaga kelishida bir qancha omillar rol o'ynaydi. Birinchidan, texnologik rivojlanish sur'ati huquqiy va axloqiy tartibga solish mexanizmlarining shakllanish sur'atidan ancha tezroq kechmoqda, natijada yangi paydo bo'lgan munosabatlar ko'pincha tartibga solinmagan holda qoladi.

Ikkinchidan, raqamli muhitdagi anonimlik va jismoniy masofa omili shaxsning o'z harakatlari uchun javobgarlik hissini pasaytiradi. Uchinchidan, axborot savodxonligi va media madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi foydalanuvchilarni axborotni tanqidiy idrok etishdan mahrum qiladi. To'rtinchidan, ko'plab raqamli platformalarning tijorat modeli foydalanuvchi e'tiborini va shaxsiy ma'lumotlarini maksimal darajada "sotish"ga asoslangan bo'lib, bu axloqiy manfaatlarning tijorat manfaatlariga qurbon bo'lishiga olib keladi.

4. Muammolarni bartaraf etish yo'llari

Axborot muhitidagi axloqiy muammolarni hal etish kompleks yondashuvni talab qiladi. Birinchi navbatda, ta'lim tizimida axborot va media savodxonligini o'qitishni kuchaytirish zarur. O'quvchi va talabalarga yoshlikdan boshlab axborotni tanqidiy baholash, manbalarni tekshirish va raqamli muhitda mas'uliyatli xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish lozim.

Ikkinchidan, davlat darajasida axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha huquqiy bazani takomillashtirish, shuningdek mavjud qonunlarning ijrosini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Uchinchidan, texnologiya kompaniyalari o'z platformalarida axloqiy me'yorlarga rioya etilishini ta'minlovchi ichki mexanizmlarni (moderatsiya, shaffoflik hisobotlari, foydalanuvchi himoyasi vositalari) joriy etishi kerak.

Bundan tashqari, oila, ta'lim muassasalari va jamoatchilik tashkilotlarining hamkorlikdagi faoliyati orqali raqamli axloq madaniyatini shakllantirish, har bir fuqaroda o'zining onlayn xatti-harakati uchun shaxsiy mas'uliyat tuyg'usini tarbiyalash zarur. Faqat texnik, huquqiy va ta'lim choralarining uyg'unlashgan tizimi orqali axborot muhitidagi axloqiy muammolarni samarali bartaraf etish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy axborot muhiti insoniyatga benazir imkoniyatlar bilan birga, jiddiy axloqiy chaqiriqlarni ham taqdim etmoqda. Dezinformatsiya, shaxsiy hayotga daxlsizlikning buzilishi, kiberzo'ravonlik, mualliflik huquqlarining buzilishi, raqamli notenglik va sun'iy intellekt bilan bog'liq tarafkashlik kabi muammolar bugungi kun jamiyati oldida turgan dolzarb masalalardir.

Bu muammolarning hal etilishi yagona omilga emas, balki texnologik, huquqiy va ta'lim sohalarining birgalikdagi sa'y-harakatlariga bog'liq. Axborot etikasi tamoyillarini jamiyat ongiga singdirish, raqamli savodxonlikni oshirish va mas'uliyatli onlayn xulq-atvor madaniyatini shakllantirish — bularning barchasi kelajak avlodlar uchun xavfsiz va adolatli axborot muhitini yaratishning muhim shartlaridir. Zero, texnologiyalar qanchalik rivojlanmasin, ularning markazida inson va uning axloqiy qadriyatlari turishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2003 (keyingi tahrirlar bilan).
3. O'zbekiston Respublikasining "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019.
4. Безруков А.И. Информационная этика и право. — Москва: Юрайт, 2020.
5. Floridi L. The Ethics of Information. — Oxford: Oxford University Press, 2013.
6. Floridi L. Information Ethics: On the Philosophical Foundation of Computer Ethics. — Ethics and Information Technology, 1999.
7. Castells M. The Rise of the Network Society. — Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
8. Капустина С.А. Этика информационного общества. — Санкт-Петербург: Питер, 2018.
9. Назаров М.М. Массовая коммуникация и общество. — Москва: Аванти плюс, 2010.
10. Тоффлер Э. Третья волна. — Москва: АСТ, 2010.
11. Раҳматуллаев Ш. Лингвистик ахборот ва жамият. — Тошкент: Фан, 2015.
12. Karimov B.R. Axborot xavfsizligi asoslari. — Toshkent: TATU nashriyoti, 2021.
13. Ergashev I. Raqamli iqtisodiyot va jamiyat. — Toshkent: O'qituvchi, 2020.
14. Solove D.J. Understanding Privacy. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008.